

Шевченкового художнього світу. Великому поетові й художнику, власне, як одному з універсальних творців світового значення, вдалося відкрити панораму розгорнутих змагань за право українського народу жити вільним на землі.

Н. Д. Іванова

КОНЦЕПТ *СТЕП* У ТВОРЧОСТІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА

Мовознавство останнього десятиріччя відзначається тенденцією до вивчення окремих фрагментів дійсності, зокрема відображення в мові й насамперед у її лексичному складі ключових концептів національної культури, що й обумовлює актуальність теми дослідження.

Мета статті полягає у виявленні семантичних особливостей концепту *step* у фрагменті української мовної картини світу, репрезентованої поезією Т. Г. Шевченка.

У процесі моделювання світу в людській свідомості перетинаються дві картини – концептуальна та мовна. Концептуальна модель світу на відміну від мовної є інваріантною для всіх людей і незалежною від мови, якою люди мислять і спілкуються. Між ММС і КМС не існує чіткої межі. Спільним для обох моделей є те, що вони становлять собою спосіб існування лексики (словника) у свідомості мовця; їхнім джерелом є структура словника; за їх допомогою мовець відтворює цілісну картину світу.

Абстрагований образ речей або інваріантний образ формується внаслідок психічних особливостей людини: процесів сприйняття, властивостей людської пам'яті. Концепт виявляється при визначенні складу й структури семантичного поля у межах відповідності поняття, яке інтегрує поле, і лексико-семантичних варіантів, що відображають це поняття.

Поняття може виражатися безпосередньо в семемі або співвідноситись із нею опосередковано через окремі семи, конотативні та образні компоненти. Концепт як поняттєва категорія представляє певну ідею (КМС) і охоплює систему варіантів, які є її виявом (ММС).

Відомо, що семантична структура слова включає «культурний компонент» значення. Він неодноразово ставав об'єктом лінгвістичного дослідження у різних проєкціях: 1) естетично-функціональне навантаження (С. К. Богдан, П. С. Дудик, С. Я. Єрмоленко, І. І. Ковалик); 2) етнокультурний контекст (В. М. Верещагін, І. О. Голубовська, В. В. Жайворонок, В. Г. Костомаров, О. В. Тищенко); 3) розвиток символічного значення (В. І. Кононенко, О. А. Куцик, О. Ф. Лосєв, З. О. Мацюк); 4) національно-культурна специфіка безеквівалентних слів на позначення реалій (Л. Г. Верба, Л. М. Дяченко, Р. П. Зорівчак).

На наш погляд, склад і обсяг концептів (констант свідомості) [3] визначається у працях, орієнтованих на слов'янські традиції та мовні тексти [2] на спільнослов'янському матеріалі. Визначальні слов'янські поняття

відображаються в таких протиставленнях: щастя – нещастя; доля – недоля; життя – смерть; парний – непарний або правий – лівий; верх – низ; небо – земля; земля – пекло, тобто підземне царство; південь – північ; схід – захід; море – суша; день – ніч; весна – зима; сонце – місяць; світлий – темний; білий – чорний; червоний – чорний; вогонь – волога; сухий – мокрий; земля – вода; свій – чужий; близький – далекий; дім – ліс; чоловічий – жіночий; старший – молодший; головний – неголовний; пращур – нащадок; сакральний – мирський.

Спираючись на дослідження, присвячені реконструюванню слов'янського світу, й художні тексти, Ю. С. Степанов визначив склад російських «базових концептів», «констант». Серед найважливіших він визначив такі: *вічність, світ, вогонь і вода, дія, хліб, слово, віра, любов, правда й істина, знання, наука, число, закон, свої, чужі, цивілізація, Русь* [10].

Склад та обсяг ідеолексем на українському матеріалі дещо інший і знайшов своє відображення у працях та словниках багатьох дослідників [1; 4; 5; 7; 9; 13]. Найбільш знаковими концептами для української культури вважають такі: *серце, Україна, степ, земля, поле, дім, доля, слава, свобода, душа, храм, хліб, воля, кров, верба, калина, свої, чужі, слово, віра, любов, правда, людина, голова, сумління*.

Як було зазначено вище, склад концептів на матеріалі тієї чи тієї мови визначають з урахуванням національної специфіки, історії та культури певного народу, тобто на основі асоціативних зв'язків, які базуються на історико-культурних, національно-культурних і національно-мовних семах, актуалізованих мовою. Однією з особливостей узагальнення й асоціативного відтворення дійсності людиною є наявність символів у кожного народу.

Символи, безперечно, є відображенням певного менталітету людини. Ментальність – це «спосіб мислення, загальна духовна налаштованість, настанова індивіда або соціальної групи до навколишнього світу» [6, с. 142]. Вона буває віковою, соціальною, територіальною та національною. Під мовною ментальністю розуміємо феноменальність мови, зумовлену специфікою побуту народу, його культурних традицій. Відомо, що мова є середовищем спричиненим, але мова може виступати й середовищем, яке формує духовність і впливає на стан матеріальної культури наступних поколінь.

Степ виступає просторовим символом українців. Концепт *степ* так само, як і константа культури вичленовується з усієї сукупності текстів даної мови, які є не тільки фактами культури, але й фактами дійсності, свідомості, що здатні їх породжувати і сприймати. Методика виділення концептів на основі художнього тексту передбачає звернення до текстів творів різних жанрів. Теорія тексту в сучасній мовознавчій науці є досить розгалуженою, тому вважаємо доцільним зазначити, що під текстом в нашій роботі розуміємо «художню або позахудожню дійсність, успадкуванням якої є певний художній твір» [5, с. 234]. Конкретний текст як відбиток певного авторського бачення світу є водночас засобом подання мовного менталітету та фактом культури. Модель або картину світу розглядаємо як системне утворення. Відношення в тексті й відношення в системі корелюють одне з одним і є взаємозалежними.

Потенційно будь-який текст можна представити у вигляді розгорнутого опису головного концепту як один цілісний, семантично зв'язаний комплекс.

У мові художньої літератури семантика окремих слів досить часто посилює додаткові відтінки смислу, що виникають у письменника в процесі сприймання реальності та художнього відбору фактів і явищ. Безперечно, індивідуальна картина світу великого митця певним чином відбивається в художньому тексті, наприклад, у нарощуванні додаткових відтінків окремих слів. Семантика слова розкривається через його елементарні смисли (семи).

З огляду на регламентовані межі статті вважаємо за доцільне розглянути тільки концепт *степ*, який репрезентує фрагмент мовної картини світу на матеріалі української мови, зокрема, на відповідні контексти поезій Т. Г. Шевченка:

«Чом вас вітер не розвіяв / В степу, як пилину?» [11, с. 125]; «За степи та за могили, / Що на Україні, / Серце мліло, не хотіло / Співать на чужині...» [11, с. 125]; «А за другий – серед степу / Тупне кінь ногою. / Коли живий козаченько, / То зараз прибуде» [11, с. 115]; «Чайка скиглить літаючи, / Мов за дітьми плаче; / Сонце гріє, вітер віє / На степу козачім» [11, с. 119]; «Я там одинокий. / Одинокий [...] а Україна! / А степи широкі!» [11, с. 127]; «Степ чорніє, і могила / З вітром розмовляє» [11, с. 130]; «Як умру, то поховайте / Мене на могилі, / Серед степу широкого, / На Вкраїні милій» [11, с. 371].

Концепт *степ* у структурі тексту легко вичленовується, що дає змогу зрозуміти загальну ідею творів митця.

Спираючись на дібраний для аналізу матеріал, зазначимо, що поет відтворює картину широкого, вільного, безбережного українського степу за допомогою просторових характеристик, які в описах природи вражають масштабністю, нечуваною розлогістю.

Степ завжди асоціювався з простором, тому не дивно, що неосяжність і безкрайність його як земного простору в аналізованих текстах корелює з неосяжністю та безмежністю водного і повітряного простору. Ці своєрідні парадигми чітко простежуються в усіх відібраних для аналізу художніх текстах.

Сема 'земний простір' міститься у таких словах: *степ, могила, нива, поле, лани, шлях, луг*, наприклад: «Текла, текла та й висохла. степи зеленіють; Діди лежать, а над ними / Могили синіють» [11, с. 128]; «Одна чорна серед степу / Могила осталась» [11, с. 128]; «А молодий мене любить, / Долі не шукає. / Не шукає, не блукає / Чужими степами» [11, с. 192]; «За високими горами, / За широкими степами, / На чужому полі, / По волі-неволі / Найду свою долю!» [11, с. 192]; «Тихесенько вітер віє, степи, лани мріють, / Меж ярами над ставами / Верби зеленіють» [11, с. 265]; «Степ і степ, ревуть пороги, / І могили – гори, – / Там родилась, гарцювала / Козацькая воля; / Там шляхтою, татарами / Засідала поле, / Засівала трупом поле, / Поки не остило [...] / Лягла спочить...» [11, с. 125]; «Тріщать списи гартовані / В степу, в незнаємому полі, / Середи землі Половецької» [12, с. 343]; «Спалив еси луги, степи, / Спалив і князя, і дружину, / Спали мене на самоті!» [12, с. 34].

Сема 'водний простір' сприймається у словах: *море, хвиля, берег, Дніпро*,

кручі, як-от: «Блисне булавою – море закипить [...] / Закипить, і розлилося степами, ярами, / Лихо мліє перед ними...» [11, с. 128]; «Степ і море; скрізь битий шлях, / Скрізь золото, слава» [11, с. 128]; «Живою душею в Україні витай, / Літай з козаками понад берегами, / Розриті могили в степу назирай» [11, с. 343]; «Кругом його степ, як море / Широке, синіє; / За могилою могила, / А там – тільки мріє» [11, с. 111]; «На степ, на море подивлюсь, / Згадаю дещо, заспіваю» [12, с. 278]; «У нас воля виростала, / Дніпром умивалась, / У голови гори слала, степом укривалась!» [11, с. 351]; «Щоб лани широкополі, / І Дніпро, і кручі / Було видно, було чути, / Як реве ревучий» [11, с. 371].

Сема 'повітряний простір' міститься у таких словах: *небеса, орел, чайка*: «Літа орел, літа сизий Попід небесами; Гуля Максим, гуля батько степами-лісами» [11, с. 148].

Своєрідні індивідуально-авторські асоціативні парадигми виникають при втіленні концепту степ через такі поняття:

повітряний простір: «небеса» – «орел» – «чайка»;

водний простір: «море» – «хвиля» – «берег» – «Дніпро» – «кручі»;

земний простір: «степ» – «могила» – «лан» – «нива» – «поле» – «луг» – «шлях».

На основі спільного компонента у семантичних формулах різних слів зі значенням простору, які групуються навколо семантеми 'степ', можна трактувати лексему *простір* як синонім до лексеми-концепту *степ* (див. таблицю 1).

У цій таблиці синонімічні ряди на основі асоціативних периферійних компонентів семантичної структури слова позначаються буквами a_1, \dots, a_n , b_1, \dots, b_n , c_1, \dots, c_n .

Таблиця 1

Семи у структурі лексеми-концепту *степ*

Сема	Сема	Сема
повітряний простір:	водний простір:	земний простір:
$a_1 - a_2 - a_3 - a_4$	$b_1 - b_2 - b_3 - b_4$	$c_1 - c_2 - c_3 - c_4$
«небеса» – «орел» – «чайка»	«море» – «хвиля» – «берег» – «Дніпро» – «кручі»	«степ» – «могила» – «лан» – «нива» – «поле» – «луг» – «шлях»

При втіленні образу степу автор чітко не розділяє характеристики поверхні степу від опису повітряного й водного просторів, чим адекватно передає не тільки авторське бачення степу, але й національні уявлення українців, зафіксовані в мовній свідомості. Саме такий опис сприяє достовірності зображуваного та ідентифікації як національних, так і авторських рис у передачі та світосприйманні універсальних знакових систем – текстів як фактів культури. Проілюструємо прикладами:

«Нехай би сміялись, та там море грає, / Там сонце, там місяць ясніше сія, / Там з вітром могила в степу розмовляє, / Там не одинокий був би з нею й я»

[11, с. 91]; «Старий заховавсь / В степу на могилі, щоб ніхто не бачив, / Щоб вітер по полю слова розмахав» [11, с. 111].

Степ виступає у «Кобзарі» Т. Г. Шевченка символом України. Степ для українця – це рідна земля, безмежними і розкішними просторами якої може пишатися кожен українець. На думку Ю. С. Степанова, зв'язок між концептами-константами «земля, країна» та «широка» є спільною властивістю індоєвропейських мов і всієї давньої індоєвропейської культури [10, с. 510]. Таке влучне й доречне зауваження є вагомим аргументом щодо значущості образу степу як символу рідної «своєї» землі для українського народу:

«Гомоніла Україна, / Довго гомоніла, / Довго, довго кров степами / Текла-червоніла» [11, с. 158]; «Прокинеться доля; козак заспіва: / «Ні жида, ні ляха», а в степах України – / О боже мій милий – блисне булава!» [11, с. 160]; «Згадаю те лихо, степи ті безкраї, / І батька, і діда старого згадаю...» [11, с. 187]; «Степи мої запродані / Жидові, німоті, / Сини мої на чужині, / На чужій роботі» [11, с. 252].

Отже, концепт *степ* у «Кобзарі» Т. Г. Шевченка реалізується у мовних варіантах завдяки наявності та реальності для мовців периферійних компонентів предметно-логічної частини слова, тобто в семантичній структурі слова існують і периферійні семи (ідеологічні, історико-культурні, національно-культурні, національно-мовні), які пов'язані зі знаннями про світ і актуалізуються в певній мовній ситуації. Відмінності між цими компонентами не завжди чітко розгалужені. Незважаючи на це, зазначені периферійні елементи предметно-логічної частини слова відрізняються своїм значенням і функціями.

Зміст ідеологічних сем полягає в актуалізації ідеї твору, висловлення. Такі семи виступають носіями індивідуальних авторських асоціацій, які досягають своєї мети в певному словесному контексті, а згодом стають загальноновизнаними. Наприклад, у нашому матеріалі словами, в яких актуалізується ідеологічна сема й реалізуються авторські асоціації, є лексеми *мій, український*.

Історико-культурні семи актуалізують вирішальні для культурного розвитку історичні події і є основою для подібних асоціацій. Носіями таких сем і асоціацій, скажімо, є лексема *запорізький*.

Національно-культурні семи репрезентують відбитки звичаїв, традицій, символів, уявлень, які сформувалися у процесі трудової діяльності, культурного і національного розвитку українського народу (наприклад, *запроданий*).

Національно-мовні семи розуміємо як відображення мовного менталітету, мовленнєвої практики, літературної творчості, втіленої у предметно-логічній частині слова, наприклад, у лексемах *широкий, безкрай*.

Степ є константою української культури і корелює з поняттям «концепт», яке вичленовується на рівні ідіоматики, образів, ідей, про що свідчить наявність великої кількості контекстів, присвячених узагальненому образу степу.

Як інваріантна одиниця ідеографічного плану в розглянутих художніх

творах *степ* виступає фрагментованим варіантом мовної картини світу. Завдяки означеному концепту Т. Г. Шевченко втілює авторське бачення світу:

Прибуде година, коли не загину –
Меж вами, панами, недоля моя, –
Полину, побачу свою Україну:
То ненька рідненька, то сестри стоять –
В степу при дорозі – високі могили...
Отам моя доля, там світ Божий милий! [11, с. 403].

Поет водночас репрезентує національні, регіональні уявлення про рідну землю; передає мовний менталітет індивіда, зумовлений фрагментом знання, і втілює його у тексті. Вважаємо, що подібні уявлення, закріплені в концепті *степ*, які стали знаковими для українців й укорінилися в менталітеті, найбільш яскраво передані у «Заповіті»:

Як умру, то поховайте
Мене на могилі.
Серед степу широкого,
На Вкраїні милій,
Щоб лани широкополі,
І Дніпро, і кручі
Було видно, було чути,
Як реве ревучий [11, с. 371].

Як бачимо, поняття «константи» в культурології та «концепту» в мовознавстві співвідносяться. Фактом такої кореляції є покликання науковців на єдине джерело – тексти літературних творів як форми художньої культури, що робить перспективними подальші лінгвістичні розвідки у цьому напрямі.

Список використаних джерел

1. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. – К.: Довіра, 2006. – 703 с.
2. Иванов В. В., Топоров В. Н. Славянские языковые моделирующие семиотические системы (Древний период). – М.: Наука, 1965. – 246 с.
3. Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность. – М.: Издательство ЛКИ, 2010. – 263 с.
4. Кононенко В. І. Словесні символи в семантичній структурі фразем // Мовознавство. – 1991. – № 6. – С. 30-36.
5. Лосев А. Ф. Знак. Символ. Миф. – М.: Издательство МГУ, 1982. – 480 с.
6. Ментальність. Духовність. Саморозвиток особистості: Тези доповідей та матеріали міжнародної науково-практичної конференції / За редакцією О. В. Киричука, О. П. Колісника, М. Л. Чепи. – К.; Луцьк: Фондація імені О. Ольжича, 1994. – 171 с.
7. Нечуй-Левицький І. С. Світогляд українського народу: Ескіз української міфології. – К.: АТ «Обереги», 1992. – 86 с.
8. Новиков А. И., Ярославцева Е. И. Семантические расстояния в языке и тексте. – М.: Наука, 1990. – 136 с.
9. Словник символів культури України / За заг. ред. В. П. Коцура, О. І. Потапенка, М. К. Дмитренка. – К.: Міленіум, 2002. – 260 с.
10. Степанов Ю. С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследований. – М.:

- Школа «Языки русской культуры», 1997. – 600 с.
11. Шевченко Т. Г. Зібрання творів: У 6 т. – К.: Наукова думка, 2003. – Т. 1. – 784 с.
 12. Шевченко Т. Г. Зібрання творів: У 6 т. – К.: Наукова думка, 2003. – Т. 2. – 784 с.
 13. Энциклопедия символов, знаков, эмблем / Авт.-сост. В. Андреева и др. – М.: Астрель, 2001. – 576 с.

Н. Д. Іванова, М. М. Мітєва

СОМАТИЧНА ЛЕКСИКА У «КОБЗАРІ» Т. ШЕВЧЕНКА

Соматична лексика – одна з найдавніших універсальних лексичних груп, а також актуальний об'єкт дослідження для тих лінгвістів, котрі виділяють цей пласт лексики зазвичай першим у лексико-тематичній системі будь-якої мови. Причиною постійної уваги до соматизмів є той факт, що процес усвідомлення себе й визначення як особи людина почала з відчуттів, що виникають безпосередньо через органи чуття і частини власного тіла. У зв'язку з цим з'являються і нові праці, й інноваційні підходи до вивчення соматичної лексики. Це підтверджують, зокрема, дослідження Н. Арутюнової, Ю. Апресяна, А. Вежбицької, О. Кочеваткіна, О. Старих та ін.

Попри значну кількість праць, присвячених найменуванням частин тіла, деякі проблеми ще не одержали належного висвітлення: недостатньо вивчено системний характер таких лексем і місце їх об'єднання у лексико-семантичній системі мови, не завершено дискусію щодо складу соматизмів тощо.

Людське тіло – сфера дійсності, що присутня в житті будь-якого носія мови, але сприймають і оцінюють частини тіла носії різних мов по-різному, чим пояснюється актуальність нашої роботи.

Метою пропонованої статті є виявлення складу та специфіки тематичної групи соматизмів у «Кобзарі» Т. Шевченка.

Назви частин тіла – давній пласт лексики, що безпосередньо пов'язаний з функціонально-плотськими сторонами людського буття. Така лексика називається соматичною, тобто позначає частини тіла людини та прояви його організму; ця група належить до основного словникового фонду мови.

Соматична лексика, яку використав у «Кобзарі» Т. Шевченко, засвідчує конденсацію у довершеній поетичній формі уявлення людини про себе та власне тіло, дає змогу відтворити формування концептів національно-мовної картини світу.

Дібрана нами соматична лексика згрупована за розрядами. Розглянемо приклади.

І. Ангіонімічна лексика – найчастотніша серед зафіксованої у нашій вибірці. Номени цієї групи слугують для найменування кровоносної системи людського організму. Ця лексико-тематична група становить нечисленну частку в системі соматичної лексики багатьох мов, проте в «Кобзарі» Т. Шевченка вона доволі частотна й представлена здебільшого лексемою *серце* та похідними від неї формами, всього 210 одиниць, наприклад: «Ну що б, здавалося, слова [...] / Слова та голос – більш нічого. / А серце б'ється – ожива, /